

Дзяржаўная ўстанова адукацыі
“Сярэдняя школа № 13 г. Жлобіна імя В.В. Гузава”

**Выкарыстанне эфектыўных прыёмаў і сродкаў
навучання
пры падрыхтоўцы вучняў да цэнтралізаванага
тэсціравання
па беларускай мове**

Матэрыялы падрыхтавала
настаўнік беларускай мовы і літаратуры
Цярэшчанка Святлана Віктараўна

Падрыхтоўка да ЦТ: асаблівасці вывучэння тэмы “Знакі прыпынку ў сказах з рознымі відамі сувязі”

Для паспяховай здачы ЦТ вучань павінен добра ведаць правила і ўсе выключэнні з правілаў. Умець іх выкарыстоўваць на практыцы.

Тэст па беларускай мове ахоплівае ўсе раздзелы мовы. Засяродзім увагу на раздзеле “Сінтаксіс” і “Пунктуацыя”.

У тэсце 13 заданняў па дадзеных раздзелах. З іх 4 заданні па складаным сказе, у тым ліку адно заданне па сказах з рознымі відамі сувязі.

Згодна класіфікацыі, у граматыцы выдзяляюцца наступныя віды складаных сказаў :

- 1) складаназлучаныя;
- 2) складаназалежныя;
- 3) бяззлучніковыя;
- 4) сказы з рознымі відамі сувязі.

Пры выкананні тэставага задання, як паказвае практыка, асаблівую цяжкасць у вучняў выклікаюць сказы з рознымі відамі сувязі. Больш падрабязна спынімся на дадзеных сказах.

Прапаную засяродзіць увагу на колькасці гадзін, адведзеных на вывучэнне гэтай тэмы вучэбнай праграмай.

Клас	Раздзелы вучэбнай праграмы	Колькасць гадзін
9	Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак: будова, значэнне, ужыванне	9
10	Тэкст (асобных гадзін не выдзяляецца)	3
11	Сінтаксічныя прыметы складаных сказаў, сказаў з рознымі відамі сувязі	2

Як бачым, са сказамі з рознымі відамі сувязі вучні ўпершыню знаёмяцца ў 9 класе. На вывучэнне тэмы адводзіцца дзеяць гадзін. У 10 класе навыкі работы з такімі сказамі адпрацоўваюцца ў межах тэмы “Тэкст”, на паўтарэнне якой адводзіцца толькі трох гадзін. Падчас работы з тэкстам, засяроджваецца ўвага на такіх сказах, узнаўляюцца навыкі пабудовы схем і пастаноўкі знакаў прыпынку. У 11 класе на паўтарэнне тэмы “Сінтаксічныя прыметы сказаў з рознымі відамі сувязі” адводзіцца дзве гадзіны. Узгадваюцца схемы, пастаноўка знакаў прыпынку. Далей са сказамі з рознымі відамі сувязі вучні сустракаюцца толькі пры напісанні экзаменацыйнага пераказу і выкананні тэставага задання.

На мой погляд, на ўроку авалодаць трывалымі навыкамі работы з такой разнавіднасцю складанага сказа для вучня дастаткова складана. Па тэме неабходна працаваць яшчэ на факультатыўных занятках, праводзіць падтрымліваючыя заняткі, індывідуальныя заняткі.

Пропаную звярнуць увагу на прыклад тэставага задання.

Адзначце схему, якая адпавядзе прыведзенаму сказу (улічыце, што знакі прыпынку не пастаўлены):

У ранішнім лесе не дзеля забавы з бярозкі на бярозку куляй перашмыгвалі чорныя, быццам у сажы, шпакі і заўзята барабанілі па дрэвах сваімі вострымі дзюбамі даўгахвостыя дзятлы павінны птушкі клапаціцца пра сняданак для сябе і для сваіх птушанят.

1. [ ] i [ ]:[ ].
2. [ ], i [ ]:[ ].
3. [ ], i [ ]-[ ].
4. [ ] - i [ ]:[ ].
5. [ ], i [ ], [ ].

Што павінен ведаць вучань, каб вылучыць сярод прапанаваных сінтаксічных канструкцый сказ з рознымі відамі сувязі? Я прапаную вучням памятку.

Памятка для вучня

1. У сказе павінна быць трох або больш прэдыкатыўныя часткі, звязаныя паміж сабой рознымі відамі сувязі: злучальнай і падпарадковальнай, злучальнай і бяззлучнікавай, падпарадковальнай і бяззлучнікавай.
2. У некаторых сказах гэтага тыпу для аб'яднання прэдыкатыўных частак выкарыстоўваюцца ўсе трох віды сувязі – злучальная, падпарадковальная, бяззлучнікавая.
3. Прэдыкатыўныя часткі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі аб'ядноўваюцца паміж сабой і ўтвараюць структурныя часткі.

Вучні ўпершыню карыстаюцца дадзенай памяткай у 9 класе пры вывучэнні тэмы “Сказы з рознымі відамі сувязі”, а далей і ў 10,11 класах пры паўтарэнні тэмы. Таксама мэтазгодна карыстацца ёй на дадатковых занятках.

Для адпрацоўкі навыкаў работы з памяткай прапаную наступныя практикаванні.

Практыкаванне 1.

Вызначце колькасць прэдыкатыўных частак у сказе, графічна абавязачыўши граматычныя асновы.

1. Ноч, сплыў сад у цемру, а я падкінуў дроў у печку і запаліў свято.

2.Лёгкі ранішні ветрык песціў загоны жыта, што падступала да самай сцежскі, і яно ціха шумела сівым калоссем.

3. Вось чаго ў жыцці я не зраблю ніколі: не прадам я сэрца, не падам я волі, не прадам я песні, хоць бы мне за гэта каля ног злажылі скарбы ўсяго свету.

Практыкаванне 2.

Адзначце сказ, у якім прэдыкатыўныя часткі звязаны паміж сабой злучальнай і бяззлучнікавай відамі сувязі.

- 1. Стаялі пагодныя дні, і мы ў вольны час гулялі па вуліцы, ласаваліся яблыкамі, а вечарамі ладзілі танцы, на якія прыходзілі і старыя, і маладыя.*
- 2. Выплача хмара свае слёзы над палямі, сонца засвеціць, і жаўрук запяе.*
- 3. Дзе шчырая праца, там густа, а дзе ляnota, там пуста.*

(Адказ 2)

Са сваёй практикі падрыхтоўкі вучняў да ЦТ я магу выдзеліць тыповыя памылкі, якія дапускаюць вучні пры выкананні тэставага задання. Гэта няўменне размежаваць сэнсавыя часткі, вызначыць адносіны паміж імі і віды сувязі. Цяжкасці ўзнікаюць ад няўмення вызначыць адрозненні паміж простым ўскладненым сказам і складаным.

Асноўныя паняцці, неабходныя вучню для працы са сказамі, наступныя: віды сувязі і сэнсавыя адносіны паміж часткамі; структура і парадак размяшчэння частак.

Тэставае заданне патрабуе ад вучня ўмення расставіць знакі прыпынку ў сказе з рознымі відамі сувязі. У такім выпадку вучань павінен ведаць, што пастановка знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі вызначаецца відамі сувязі і сэнсавымі адносінамі паміж часткамі; структурай і парадкам размяшчэння частак.

Прапаную вашай увазе распрацаваны мною алгарытм вызначэння сказа з рознымі відамі сувязі частак.

- 1. Вызначыць колькасць прэдыкатыўных частак.*
- 2. Графічна абазначыць іх від.*
- 3. Вызначыць сродкі сувязі прэдыкатыўных частак.*
- 4. Вызначыць від сувязі прэдыкатыўных частак.*
- 5. Аб'яднаць прэдыкатыўныя часткі ў сэнсавыя часткі.*
- 6. Вызначыць адносіны паміж сэнсавымі часткамі.*
- 7. Расставіць знакі прыпынку.*
- 8. Пабудаваць схему.*

Праца з дадзеным алгарытмам праводзіцца да атрымання вучнями трывалых ведаў па тэме.

Разгледзім на прыкладзе, як карыстацца дадзеным алгарытмам.

Вызначэнне сказа з рознымі відамі сувязі частак

¹[Хмаркі падняліся вышэй], ²[на ўсім было відаць]: ³[будзе добрае надвор'е].

1. У сказе трох прэдыкатыўных часткі.
2. Графічна абазначаны іх від.
3. Сродкамі сувязі прэдыкатыўных частак з'яўляюцца злучальны спалучальны злучнік *i* і інтанацыя.
4. Паміж прэдыкатыўнымі часткамі існуе злучальная і бяззлучніковая сувязь.
5. Прэдыкатыўная частка аб'ядноўваюцца ў дзве сэнсавыя часткі.
6. Адносіны паміж сэнсавымі часткамі – спалучальныя.
7. У межах другой сэнсавай часткі ставім двукроп'е, бо трэцяя прэдыкатыўная частка дапаўняе, раскрывае, удакладняе змест другой прэдыкатыўной часткі, паміж першай і другой сэнсавымі часткамі ставім коску перад спалучальным злучнікам *i*.
8. Схема сказа будзе толькі тады, калі адпрацаваны і растлумачаны першыя 7 пунктаў алгарытму:

[ ] I, i II [ ]:[ ]

Як бачна, тэма гэта складаная і аб'ёмная. Я думаю, (настайнікі будуць самі згодны) асновы для выканання гэтага задання закладаюцца ў 9 класе. Без навыкаў па работе са складаназлучанымі, складаназалежнымі, бяззлучніковымі складанымі сказамі цяжка справіцца са сказамі з рознымі відамі сувязі. З заданнем № 27 цесна звязаны і заданні № 24-26 (нумары заданняў у тэстах ЦТ (згодна спецыфікацыі) могуць быць зменены). Гэтыя заданні патрабуюць пастаноўкі знакаў прыпынку ў складаных сказах. Вашай увазе прыпапаную модулі, у якіх адлюстраваны этапы адпрацоўкі навыкаў пастаноўкі знакаў прыпынку. Працуючы з модулямі, адпрацоўваючы уменні ставіць знакі прыпынку ў складаных сказах.

1. Вызначаем спачатку віды сувязі паміж часткамі ў сказе з рознымі відамі сувязі.

Калі сувязь злучальная, карыстаємся модулем 1.

Модуль 1 Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе

1. [], i [].
[ ], але [ ].

- то [], то [].
2. [агульнае для 2-х частак слова] і [].
[агульнае для 2-х частак слова] ды [].
[агульнае для 2-х частак слова] ці [].
[агульнае для 2-х частак слова] або [].
  3. [] – і [хуткая змена падзей, нечаканы вынік].
[аднасастаўны сказ] – і [ ].
  4. [, ,]; і [, ,].

Для адпрацоўкі навыкаў па рабоце з першым модулем прапаную вучням наступнае практыкаванне.

Практыкаванне 1.

Адзначце сказы, якія адпавядаюць трэцяму пункту модуля.

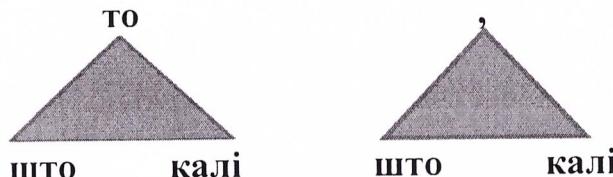
1. Над сажалкай сінай начаваў месяц і свяцілі зоркі ярка.
  2. Зірну на апошні бярозавы ліст і сэрца ціха зашчыміць.
  3. У Еўропу бульба трапіла ў шаснаццатым стагоддзі і доўгі час яна была проста дэкаратыўнай раслінай.
  4. Адарвецца кветка ад карэння і не чакай ні плода, ні насення.
- (Адказ 2,4)

Калі сувязь падпарадковальная, карыстаємся модулем 2.

Модуль 2

Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе

1. (Што...), [ ].
[], (што...).
[,(што...),].
2. [], (што...) і (што...).
3. Пры збегу двух падпарадковальных злучнікаў карыстаємся “правілам трохкунтніка”:

Васіль Ведаў, што калі ўпадзе ў снег, то ўжо не ўстане.

Ён ведаў, што, каб чаго-небудзь дабіцца, трэба адольваць страх.

Для замацавання ведаў пры рабоце з другім модулем прапаную вучням наступнае практыкаванне.

Практыкаванне 1.

Адзначце складаназалежныя сказы, у якіх на месцы пропуску (пропускаў) трэба паставіць коску (коскі).

1. Некалі людзі лічылі, што пражыванне вужса пад падлогай прыносіць у хату ўдачу _ і што знішчэнне такога вужса небяспечнае для гаспадароў.
  2. Кажуць, што _ калі да палавіны кастрычніка з бярозы лісце не ўпала, то снег ляжса позна.
  3. У бераг высокі _ дзе лозы растуць _ за хвалямі хвалі бягучь і бягучь.
  4. Праз якую старонку пабяжыць жыццёвая сцежска _ падказаць можа толькі сэрца.
  5. Зноў чаруе сваім водарам язмін _ з кветак якога гатуюць духмяную гарбату.
- (Адказы 3,4,5)

Калі сувязь бяззлучнікавая, карыстаемся модулем 3.

Модуль 3

Знакі прыпынку ў складаным бяззлучнікавым сказе

1. [ ], [ ]. (адначасовасць, паслядоўнасць падзей)
2. [ ]:[ ]. (: = а іменна)
  - [ ]:[ ]. (: = бо, таму што)
  - [ ]:[ ]. (: = што, як)
  - [ ]:[ ]?
3. [ ] – [ ]. = (Калі...), [ ].
 [ ] – [ ]. (= і, аж)
 [ ] – [ ]. (= а, але, аднак)
 [ ] – [ ]. (= як, быццам, як быццам)
 [ ], [ ] – [абагульненне].
 [ ] – [гэта, то, так, такі...].

Для адпрацоўкі навыкаў па рабоце з трэцім модулем прапаную вучням наступнае практыкаванне.

Практыкаванне 1.

1. Стаяла хмара нерухома над жытам спелым _ ад першага ўдару грому яна аж пачарнела.
  2. Восенню я абавязкова гатую кампот з каліны _ ён не толькі смачны, але і вельмі карысны.
  3. Кранеши рукой маліны куст _ звон адчуецица малінавы.
  4. Цікавы, на мой погляд, наступны факт _ парашком з ядра каштана можна адбяліць зубы на адзін тон.
  5. Павінны з дзяцінства ўсе ведаць _ добрача дня, выйшаўши з дома ранкам, пажадаць трэба і суседу, і дворніку з мятлой каля ганка.
- (Адказы 2,4,5)

Практыкаванне 2

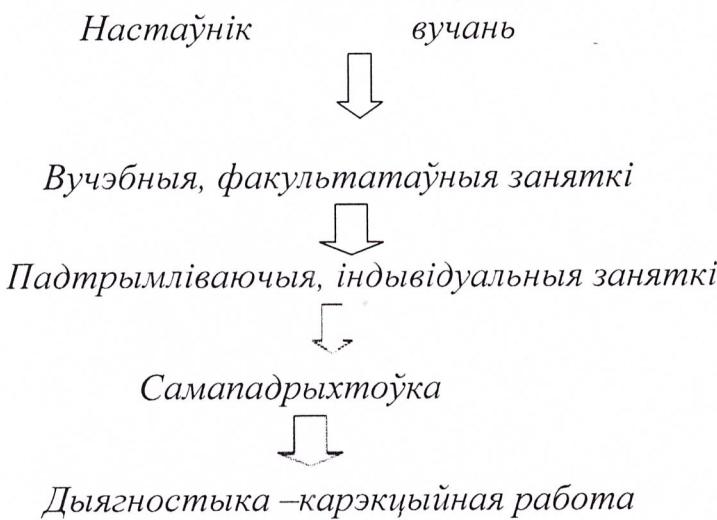
Адзначце сказы, якія адпавядоюць прыведзенай схеме (улічыце, што знакі прыпынку паміж часткамі сказа не пастаўлены):[ ]:[ ]

1. Адчыняю матуліну шафу і разумею ўсё новае – гэта даўно забытае старое.
2. Тата расказаў мне цікавую рэч салаўі доўга, калі трох гадоў, вучачца спявачъ.
3. Рануха нездарма выдзяляе праз скuru слізь яна, не маючы ні вострых зубоў, ні хуткіх ног, ратуеца такім спосабам ад ворагаў.
4. Вярба рана інеем пакрываеца будзе працяглай зіма.
5. Вечар сінявою прычалы ахутаў сумна чайка крыкнула ў цішы.

(Адказы 1,2,3)

Выкарыстанне дадзеных модуляў найбольш эфектыўна пры абагульненні і паўтарэнні вывучанага матэрыялу. Яны даказалі сваю эфектыўнасць пры падрыхтоўцы вучняў да ЦТ.

Такім чынам, у вучняў, якія маюць добрыя веды і навыкі па работе са знакамі прыпынку ў складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучніковых сказах, як правіла, проблем не існуе і са складаным сказам з рознымі відамі сувязі. А такі падыход да працы са складанымі сказамі дазваляе ўсебакова паўтарыць і замацаваць матэрыял у 10-11 класах.

Лічу неабходным адзначыць, што, каб своечасова заўважыць прабелы, паўтарыць і замацаваць вучэбны матэрыял, настаўніку неабходна прывесці ў сістэму не толькі работу з вучнямі, але і ўдасканальваць свае навыкі, праводзіць самадыагностику і карэктыйную работу па павышэнні свайго прафесійнага ўзроўню.

Толькі ўсебаковы і сістэмны падыход у падрыхтоўцы вучняў да ЦТ прыводзіць да 100-балльнага выніку. У 2017 годзе мая вучаніца яго дасягнула і атрымала 100 балаў на тэсціраванні па беларускай мове.

Літаратура:

1. Цэнтралізаванае тэсціраванне. Беларуская мова:зборнік тэстаў/ Рэсп.ін-т кантролю ведаў М-ва адукацыі Рэсп.Беларусь. – Мінск:Аверсэв, 2010, 2014,2016, 2017, 2018.